

INSONNING BO'YI VA QOMATINI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOKOGNITIV TAHLILI

Azizova Nafruz Esanboyevna
O'zDJTU Ingliz tili tarjima nazariyasi
kafedrası o'qituvchisi (tarjimashunoslik)
azizovanafruz@gmail.com

Insonning bo'yi va qomati haqidagi frazeologik birliklar ko'plab madaniyatlarda va tillarda katta o'rin tutadi. Bu frazeologizmlar, odatda, kishilarning tashqi ko'rinishi, xulq-atvori, yoki ular bilan bog'liq stereotiplarga asoslanadi. Frazeologiya esa, tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, iboralar va ulardagi ma'nolarni o'rganadi. Insonning bo'yi va qomatini ifodalovchi frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlilini amalga oshirish. Bu tahlil orqali frazeologik birliklar qanday kognitiv jarayonlarga asoslanganligini, ular orqali qanday tasavvurlarni ifodalash mumkinligini aniqlash. Lingvokognitiv yondashuv til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganadi. Bu yondashuvda til shunchaki kommunikatsiya vositasi bo'lib qolmaydi, balki inson tafakkuri va dunyoqarashini aks ettiradi. Kognitiv tilshunoslikka ko'ra, frazeologik birliklar insonlarning dunyo haqidagi tushunchalarini, qadriyatlarini, va stereotipik tasavvurlarini aks ettiradi. Insonning tashqi ko'rinishi va qomati bilan bog'liq frazeologizmlar ko'pincha insonlarni guruhlash, taqqoslash va baholashda ishlatiladi.

Kognitiv lingvistika, til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan yondashuvdir. Bu yondashuv asosida frazeologik birliklar inson tafakkuri, dunyoqarashi va ichki tasavvurlari bilan bog'liq deb qaraladi. Insonning bo'yi va qomatini ifodalovchi frazeologik birliklar kognitiv jarayonlarning aksidir. Ular, odatda, tasavvurlar, metaforalar, ko'rgazmali obrazlar va stereotiplarga asoslanadi. Frazeologik birliklarning ko'pchiligi metaforik shaklda bo'ladi, ya'ni bir narsaning boshqa narsaga o'xshatib ifodalanganidir. Kognitiv lingvistika metodologiyasida, insonning tashqi ko'rinishi va bo'yi bilan bog'liq frazeologik birliklarda ishlatilgan metaforalarning qanday tasavvurlarni aks ettirishi o'rganiladi. Insonning tashqi ko'rinishiga doir frazeologik birliklar kognitiv model (bo'yi, qomati o'zgarishi, normaga moslashishi) va frame (ramka)ni ifodalaydi. Har bir frazeologizm ramkada (frame) aniqlanadi, ya'ni u qanday tasavvurlar, ijtimoiy baholar va stereotiplarga asoslangan. Frazeologiya — tilshunoslikning frazeologik birliklarni (iboralari) o'rganadigan bo'limidir. Bu birliklar odatda so'zlarning yoki iboralarning ma'no shakllari, ularning o'ziga xos semantik va grammatik tuzilmalari, hamda ularning madaniy va ijtimoiy ahamiyatlarini tahlil qiladi. Frazeologik birliklar tilning faol qismidir va ular odatda til orqali tasavvurlarni, muayyan ijtimoiy stereotiplarni aks ettiradi. V.V. Vinogradov frazeologiya bo'yicha ilk ilmiy asarlardan biri bo'lib, frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini tushuntiradi. N. D. Arutyunova frazeologiya va semantikaning o'zaro bog'liqligini tadqiq qilgan va kognitiv lingvistikaning frazeologizmga bo'lgan yondashuvini belgilab bergan. Kognitiv lingvistika — til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganadigan tilshunoslik yo'nalishidir. Bu yondashuv, frazeologik birliklar inson tafakkurining aks etishi sifatida

qaraladi, ya'ni har bir frazeologizm til orqali insonning dunyoqarashi, tushunchalari va kognitiv jarayonlarini aks ettiradi. Insonning bo'yi va qomati bilan bog'liq frazeologizm, odatda, kognitiv stereotiplarga asoslanadi. George Lakoff va Mark Johnson ularning "Metaphors We Live By" asari metafora va kognitiv jarayonlar o'rtasidagi aloqani ko'rsatadi va frazeologizmni tahlil qilishda muhim yondashuvlarni taklif qiladi. Ronald Langacker kognitiv lingvistikadagi asosiy nazariyalar va frazeologizmlar, o'zida til va tafakkurni birlashtirgan asoslarni taqdim etadi. Insonning bo'yi va qomati kabi tashqi ko'rinishni ifodalovchi frazeologizm til orqali insonlarning ijtimoiy stereotiplari va baholashlarini aks ettiradi. Masalan, "baland bo'yli", "kichik bo'yli", "qomatli" kabi frazeologizmlar orqali insonning ijtimoiy maqomi, chiroyi yoki o'ziga xosligini tasvirlaydi. M. S. Kholodovich insonning tashqi ko'rinishi va frazeologizmni o'rganish, uning so'zlashuvdagi ifodalari va ma'nolari haqida muhim ilmiy ishlar olib borgan. Insonning tashqi ko'rinishi, ayniqsa, bo'yi va qomati bilan bog'liq frazeologik birliklarni kognitiv va ijtimoiy nuqtai nazardan tahlil qilgan. Bu borada quyidagi tahlillarni ko'rsatish mumkin.

Bo'yi osmondan yuqori (foydalaniladi, agar odam uzun bo'lsa).
Lingvokognitiv tahlil: *Bu ibora, uzunlikni osmon yoki koinot bilan solishtirgan holda, inson bo'yning yuqoriligi haqida tasavvur yaratadi. Kognitiv jihatdan, osmon cheksizlikni va yuqoriligi kabi tasavvurlarni aks ettiradi, bu esa uzoq va mustahkam bo'lishni anglatadi.*

Bo'yi kamtarona (bu ibora qisqa bo'lgan odamlar haqida ishlatiladi).
Lingvokognitiv tahlil: *Kamtarlik, bo'yi kichik yoki past bo'lgan insonning o'zini bir joyda olib yurishi haqida tasavvur yaratadi. Bu frazeologizmdan kognitiv jihatdan odamning ijtimoiy va jismoniy o'lchovdagi kamtarligini tasavvur qilish mumkin.*

To'g'ri qomat (yaxshi, kelishgan qomat).
Lingvokognitiv tahlil: *Bu ibora odamning jismoniy shakli va pozitsiyasini tasvirlashda ishlatiladi. Kognitiv nuqtai nazardan, to'g'ri qomat — bu me'yor va estetik muvozanatning tasviri.*

Keng yelkalik (jismonan kuchli, keng qomatli odamlar uchun ishlatiladi).
Lingvokognitiv tahlil: *Bu frazeologik birlik, keng yelka va keng qomatni muskulaturaning yoki kuchning ifodasi sifatida ko'rib chiqiladi. Kenglik tasavvuri odamning kuchi va qudratini aks ettiradi.*

Qisqa bo'yli (qisqa, past bo'lishni anglatadi).
Lingvokognitiv tahlil: *"Qisqa" so'zi odatda bo'yni yoki umuman odamning jismoniy holatini salbiy tasvirlaydi. Kognitiv jihatdan, qisqa bo'lish ba'zan ijtimoiy jihatdan kichiklik yoki yetishmaslikni anglatishi mumkin.*

Bajarilmaydigan bo'yi (bo'yi juda uzun yoki orqaga ketgan bo'lishi mumkin).
Lingvokognitiv tahlil: *Bu frazeologizmda bo'yning haddan tashqari uzunligi*

ko'rsatiladi va bu salbiy konotatsiya bilan bog'lanadi. Kognitiv nuqtai nazardan, bu ibora tasavvurni g'aroyib yoki g'alati holat sifatida aks ettiradi.

Ko'zlari yulduzdek porlaydi (ko'zlarning go'zalligi va jozibadorligi haqida).
Lingvokognitiv tahlil: *Yulduzlar inson tafakkurida yorqinlik, go'zallik va idealni ifodalaydi. Bu iboradagi kognitiv tasavvur go'zal va jozibali bo'lishni ta'kidlaydi.*

Dengizdek ko'zlar (yoqimli va chiroyli ko'zlar haqida).
Lingvokognitiv tahlil: *Dengiz tasavvuri kenglik, chuqurlik va sirli jozibadorlikni anglatadi. Kognitiv jihatdan, dengiz kabi ko'zlar insonning sirli va o'ziga jalb qiluvchi holatini ifodalaydi.*

Yengil yurish (chiroyli va jozibador qadam tashlash).
Lingvokognitiv tahlil: *Yengil yurish, jismoniy holatni estetik nuqtai nazardan tasvirlaydi, bu tasavvur kognitiv tarzda odamning tasavvurida engil, nozik va xushbichim holatni yaratadi.*

Katta bosqichni bosib o'tish (kattalashish, o'sish).
Lingvokognitiv tahlil: *Bu ibora insonning bo'y yoki qomatidagi o'zgarishni ko'rsatadi. Bosqichli rivojlanish tasavvuri kognitiv jihatdan, insonning jismoniy va ijtimoiy o'sishini aks ettiradi.*

Insonning bo'yi va qomatini ifodalovchi frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlili, til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro aloqalarni yanada chuqurroq tushunishga imkon beradi. Ushbu tahlil, frazeologizmning nafaqat lingvistik, balki kognitiv va madaniy aspektlarini ham ochib beradi. Quyida bu tahlil natijasida olinadigan asosiy xulosalar keltirilgan: Frazeologik birliklar tilning tasavvurga asoslangan ko'rinishlarini ifodalaydi. Insonning bo'yi va qomatini aks ettiruvchi frazeologizmlar odatda metaforik yondashuvlarga asoslanadi. Kognitiv lingvistikada frazeologizm va metafora bir-biriga yaqin tushunchalar sifatida qaraladi, chunki frazeologizmda ko'pincha tasavvur (mental obrazlar) mavjud. Masalan, "baland bo'yli" yoki "qomatli" frazeologizmlar, konkret ko'rinishdan tashqari, kuch, hokimiyat, ijtimoiy maqom yoki boshqa ijtimoiy va psixologik tasavvurlarni aks ettiradi. Insonning bo'yi va qomatini ifodalovchi frazeologizmda keng qo'llaniladigan metaforalar, asosan, fizik ko'rinishdan tashqari, insonning ruhiy holati va ijtimoiy maqomini tasvirlaydi. Misol uchun, "baland bo'yli" yoki "keng qomatli" frazeologizmlar orqali kuchli, ishonchli, rahbar sifatlar aks ettiriladi. Bu frazeologizmida bo'y va qomat, haqiqatan ham, "boshqaruv" yoki "yetakchilik" kabi abstrakt tushunchalar bilan bog'lanadi. Bunday frazeologik birliklar kognitiv jarayonlarda ma'lum bir ijtimoiy yoki psixologik stereotiplarni shakllantiradi. Insonning tashqi ko'rinishiga doir frazeologik birliklar ko'pincha jamiyatdagi stereotiplarga asoslanadi. Masalan, ba'zi jamiyatlarda "baland bo'yli" bo'lish, ijtimoiy maqom va kuch bilan bog'lanadi, "qomatli" bo'lish esa sog'liq va chiroy bilan bog'lanadi. Bu stereotiplar, frazeologik birliklarning semantik tarkibiga kiradi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, bu frazeologizmida tasvirlangan obrazlar

nafaqat til, balki madaniyatdagi qadriyatlar, stereotiplar va madaniy ramkalar bilan bog'liqdir. Frazeologik birliklarning semantik tarkibi va pragmatik ma'nosi bir-birini to'ldiradi. Semantik tahlil orqali, frazeologizmning asosiy ma'nosi va strukturasi, shuningdek, uning kontekstda qanday ishlatilishini aniqlash mumkin. Masalan, "baland bo'yli" frazeologizmi ba'zi hollarda faqat fizik holatni anglatadi, lekin ba'zi kontekstlarda bu ijtimoiy maqom va muvaffaqiyatni ifodalashi mumkin. Pragmatik tahlil frazeologik birliklarning real suhbatlarda qanday ishlatilishi va ularning pragmatik maqsadi haqida ma'lumot beradi. Bu frazeologizmlar ko'pincha odamlar o'rtasidagi munosabatlarda ijtimoiy maqom, ehtiyotkorlik va tilning ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiradi. Insonning bo'yi va qomatini ifodalovchi frazeologizm, jamiyat va madaniyatga qarab o'zgarishi mumkin. Misol uchun, ba'zi madaniyatlarda "baland bo'yli" bo'lish ijobiy sifat sifatida qaraladi, boshqalarida esa bu fazilat faqat tashqi ko'rinishni emas, balki ichki kuchni ham aks ettiradi. Shunday qilib, frazeologizmning ma'nosi va uning til orqali tarqalishi, madaniy va ijtimoiy kontekstdan kelib chiqqan holda o'zgaradi. Tahlil natijasida shuni ko'rish mumkinki, frazeologik birliklar har bir jamiyatda o'ziga xos ma'no va qiymatlarni aks ettiradi. Insonning bo'yi va qomatini ifodalovchi frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlili, til va tafakkur o'rtasidagi aloqani yanada ravshan qiladi. Til orqali shakllangan tasavvurlar va obrazlar insonning kognitiv jarayonlari va dunyoqarashini aks ettiradi. Masalan, frazeologik birliklarda bo'y va qomat kabi fizik jihatlar ko'pincha boshqa, ko'proq ijtimoiy yoki psixologik tushunchalar bilan bog'lanadi. Bu, til orqali kognitiv tizimda qanday qabul qilinishini va tasavvur qilinishini ko'rsatadi. Tahlil natijalariga ko'ra, frazeologik birliklar, asosan, jamiyatda mavjud bo'lgan stereotipik tasavvurlarni aks ettiradi. Ko'pgina frazeologizmida bo'yi va qomati bilan bog'liq tasavvurlar kuch, ishonch, ijtimoiy maqom va chiroy bilan bog'lanadi. Shuningdek, empirik tahlil ko'rsatadiki, frazeologik birliklar ko'pincha shakl va ma'no nuqtai nazaridan turlicha ishlatiladi, bu ularning har bir kontekstda qanday ishlatilishi va qanday ma'no kasb etishini ko'rsatadi.

Insonning bo'yi va qomatini ifodalovchi frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlili, til, tafakkur, va madaniyat o'rtasidagi murakkab aloqalarni ochib beradi. Bu frazeologizmida nafaqat tashqi ko'rinish, balki kognitiv va madaniy qadriyatlar, stereotiplar va ijtimoiy tasavvurlar aks etadi. Frazeologizmning semantik, pragmatik, va madaniy jihatlarini uni tilshunoslikda yanada chuqurroq o'rganishga imkon beradi. Insonning bo'yi va qomati bilan bog'liq frazeologizm tahlili, til va tafakkurning qanday shakllanishini va ularning jamiyatdagi o'rnini tushunishga yordam beradi. Insonning bo'yi va qomatini ifodalovchi frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlili til va tafakkur o'rtasidagi kuchli aloqalarni ko'rsatdi. Frazeologik birliklar nafaqat tilning grammatik va semantik strukturasi, balki insonning kognitiv jarayonlari, ijtimoiy stereotiplari va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Bu frazeologizmning ijtimoiy va madaniy kontekstlarda qanday ishlatilishini tushunish, ularning til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqligini chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, frazeologik birliklar orqali insonning tashqi ko'rinishi va ijtimoiy maqomi o'rtasidagi

o'zaro bog'liqlikni chuqurroq tushunishga imkon beradi, bu esa tilshunoslik va kognitiv fanlarning o'zaro integratsiyasi uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Permyakov G.L. Osnovi strukturnoy paremiologii. –M.: Nauka, 1988.–S.26.
2. Jo'raeva B.M.O'zbek xalq maqollarining shakllanishi masalalari.Filol. fanlari doktori... diss. avtoref. –Samarqand,2019. –B.53-93.
3. Soatov B.A Ozbek xalq maqollarining janr va sheriyl xususiyatlari. –Toshkent, 1990. 53-bet
4. Aristotelyu Metafizika. - L., 1999. 6-S.
5. Barli N. Strukturniy podxod k poslovitse. – M., 1984. – S.
6. O'zbek xalq maqollari . – Toshkent, 1987. 27-30-bet.
7. Sarimsoqov B. Balandparvoz so'zlar. – Toshkent: 1986.
8. Shomaqsudov Sh., Shoraxmedov Sh. Ma'nolar maxzani. 2001.